

drukkers nodig. Welnu, 'De Bezige Bij' bracht het tot 76 uitgaven, A. A. M. Stols tot 64, A. A. Balkema tot 50, Jaap Romijn tot 36, A. W. Sijthoff tot 24, F. G. Kroonder tot 23 – zouden wij beneden de grens van 20 gaan, dan zouden wij nog enkele tientallen andere uitgevers moeten vermelden. Aan drukkers die grote aantallen illegale of clandestiene belletrie drukten (de oplagen lagen soms boven de 1 000 maar liepen in een enkel geval tot 50 000 op), noemen wij Meijer's Boek- en Handelsdrukkerij, Wormerveer (60 uitgaven), Drukkerij Trio, Den Haag (47), Drukkerij F. Tamminga, Den Haag (46), Drukkerij Boosten & Stols, Maastricht (29) – de drukkerij Johan Enschedé & Zonen, Haarlem, die de distributiebescheiden drukte, drukte óók 21 clandestiene uitgaven.

Het is al bij al een opmerkelijke prestatie geweest. Zij heeft aan enkele drukkers van uitgesproken illegale uitgaven het leven gekost en hier en daar ook boekhandels in moeilijkheden gebracht, zij het dat van de zijde van de *Sicherheitspolizei* (haar waren die verboden uitgaven in '44 en '45 heel wel bekend) geen sprake is geweest van een systematische vervolging: zij had daar de tijd niet voor. Er is overigens op de clandestiene en illegale belletrie van Nederlandse kant niet louter positief gereageerd. Onder verwijzing naar de door Jaap Romijn uitgegeven Schildpad-reeks, 'de Bezige Bij-serie', *Ad Interim* 'en de vele overige afzonderlijke uitgaven', noemde van Randwijk het in de zomer van '44 'verontrustend en soms bepaald weerzinwekkend . . . , te moeten constateren dat evenals vóór de oorlog dezelfde onbenullige romantiek en dezelfde overspannen sexualiteit en puber-visioenen de hoofdmotieven blijven. Waar is de waarlijk 'sociale' kunst in deze dagen?'¹, en Heeroma schreef na de oorlog met betrekking tot de clandestiene belletrie over 'een tafereel van op drift geraakte vitale energie' (waarom 'op drift geraakt'?) 'naast zakelijke zelfhandhaving, auteurs-ijdelheid en collectioneurs-bedrijvigheid'²; Heeroma achtte de clandestiene litteratuur wel nuttig, 'omdat de bezettingstijd er zonder dit kleurige, avontuurlijke bedrijf wel heel kaal en bekommerd zou hebben uitgezien, maar een boodschap voor andere tijden heeft zij niet. Die heeft', schreef hij, 'alleen de litteratuur van het verzet'³ – de illegale belletrie dus.

Ja, voorzover de verzetsgedichten een protest behelsden tegen onderdrukking en een oproep tot humaniteit, mag men beamen, dat zij 'een boodschap voor andere tijden' inhielden, maar in de meeste van die gedichten werd deze 'boodschap', naar het ons voorkomt, op een wijze uitgedrukt die

¹ *Vrij Nederland*, IV, 13 (29 juni 1944), p. 2. ² K. H. Heeroma in *O en V*, dl. II, p. 545. ³ A.v.